

С РАЗУМ И СЪВЕСТ (Екатерина Карavelова)

МИЛЕНА КИРОВА

Голяма лампа с жълт абажур хвърля мека светлина в здрачната стая. Върху старовремско бюро неясно белеят няколко снимки — две красиви млади жени в Париж през 1912 г., момче с будния поглед на рода Карavelови. . . Отреща — просто желязно легло с опъната покривка. Над него — голям портрет с маслени бои. Френският живописец Едгар Мюлер, нашумял в парижките салони от началото на века, се е съгласил да рисува една българка. За разлика от жизнерадостната героиня на Шекспир тази Виола е меланхолично замечтана. Погледът ѝ минава през платното, над рамката и следи винаги в гръб една възрастна жена със снежнобели коси, седнала зад бюрото. Пред нея са снимките — и между тях глобус, два символа на нейния дълъг живот. Между семейството и света са отминали почти девет трудни десетилетия, между отлетяла реалност и жажда по бъдеще са изтекли години на борба и страдание. Живите кафяви очи, наричани някога в Русия „говорящи“, крият вече печал и умора. Тяхната безпогрешна проникателност е засенчена от двойната преграда на увеличителното стъкло, което отчуждено и неизменно лежи на бюрото. Останала е друга прозорливост — на сърцето — която не изчезва с годините.

„Когато видиш за пръв път г-жа Екатерина Карavelова, имаш чувството, че гледаш насреща си един благороден портрет. . . Нейна особеност е, че тя те гледа и слуша едновременно. Ти си учуден от толкова изключително внимание, смутен си и поласкан в същото време.“¹

За своите 80 години г-жа Карavelова е много активна. Не пропуска събрание, ни сказка. Говори на „ти“, често с обръщението „мое дете“. На писателски сбирки винаги се изказва последна — снизходително, убедително, с неизменните поучителни нотки на дългогодишна учителка. Не обича никой да нарушава установените норми на колективен живот. В дружествата² ще я чуем да апелира: „Не правете никога нищо на своя глава. Спазвайте дружествената дисциплина. Само общите решения са ценни и уместни.“

Г-жа Карavelова е запазила непокътнато чувството за призвание да участва в обществения живот. Когато започват репресии над българските евреи в началото на 40-те години, тя неуморно снове между своя дом на „Шести септември“ и министерските сгради. Ходатайства пред двореца за много от тях, урежда срещи с високопоставени чиновници, обсипва Министерския съвет с молби за помощ. Най-сетне Б. Филев, министър-председателят, не издържа. Изпраща Габровски в дома на Карavelови. Опитният чиновник удавя старата госпожа в потоп от въпроси — с тънки нюанси,

¹ М. Кирикел. Юбилеен лист „Ек. Карavelова“. С., 1940.

² По това време — в началото на 40-те години — Ек. Карavelова е председателка на софийското женско дружество „Майка“, председателка на българската секция на МЖЛМС, почетен член на Българския женски съюз, председателка на Съюза на българските писателки, член на ръководството на дружество „Инвалид“.

обстоятелствени, подвеждащи. . . Проверява умствените ѝ способности. На другия ден Екатерина ще се смее пред близки приятели: „Искаше да види дали съм с всички си, щом се застъпвам за еврейството.“³

Женският свят е истинското царство на г-жа Карavelова вече 30 години. Към жените — млади и стари — опитната общественичка има подход: не си прави илюзии за техните изключителни качества, но ги схваща изцяло, в обобщената дълбина на женската им природа. Освен това тя притежава до виртуозност уменията да им внуши своите чувства, да им предаде своите мисли, да ги укори или приласкае. Гласът ѝ е звучен, хармоничен, в него вибрират нюанси на смисъла. Такъв глас прониква право в чувствителните сърца. През 1924 г. в Чикаго, Съединените щати, като представителка на българската секция Ек. Карavelова изнася дълга лекция пред участниците в лятната школа на Международната женска лига за мир и сигурност. Тя говори за тежката орис на българската жена, за нейната дълговечна нравствена сила, за съпрузите и синовете, чиито кости осейват бойни полета. . . Хълцания задавят пълната зала. Жените не искат да крият сълзите си. Плачат делови американки, нежни французойки, внимателно попива сълзи от красивите си, страстни очи грациозна филипинка. . .

Жестовете на Ек. Карavelова са съдържани. В тях няма следа от приповдигната риторичност, в овладяните им извивки дишат разум и убеденост. Скромните ѝ рокли са почти винаги сиви. Този цвят е така характерен за деловата, неуморната жена и същевременно внушава чувство за нравствена овладяност, за скрито достойнство и осъзнат дълг. Ненапрасно в сиво са били официалните рокли на една родена руска аристократка от края на миналия век — Елисавета Андреевна Лермонтова, — в чийто дом малката Катя преживява осем години. Понякога Карavelова е облечена в черно; бивши ученички помнят младата си учителка в семпла черна рокля с малка бяла ячичка. С възрастта черният цвят е изместен от белия — той великолепно хармонира на незабравимите пухкави снежни коси. Това са цветовете на Екатерина Карavelова — черно, бяло и сиво. Те открояват представата за един характер, определен до рязкост, затворен и цялостен, уравновесен и разумен.

През 1929 г. на голямо тържество в театър „Роял“ по случай 50-годишния юбилей на своята обществена дейност Ек. Карavelова заявява категорично, даже твърде категорично: „Мене ме интересуват жените. Мъжете не ме интересуват. Те и без това ме смятат за нещо средно.“ (Тук г. Александър Малинов нарушава церемониалния тон и вметва от място: „Не е вярно!“) Но юбилярката продължава — като в магическа формула — да настоява: „Мене ме интересуват само жените. . . Това е моето царство.“⁴

И наистина след Първата световна война Карavelова почти изцяло отдава своите сили на женското движение, набрало инерция през последните двадесет години. С характерната за нея способност да концентрира интерес и воля в една избрана посока на обществена дейност тя успява да си създаде от „женския свят“ едно голямо, второ семейство, в което живеят нейните стремежи, разочарования и надежди. Изгубила родители, съпруг, три дъщери, двама внуци, Екатерина запазва непокътната потребност от родова приобщеност, от семейно осмислено съществуване, от надличностна мотивация на постъпки и цели. През целия си живот тя се стреми да създава около себе си социален кръг, група „съмишленици“, общност от „съчувственици“ — един модел на социализиран духовен живот, наследен от колективистичните форми на патриархалната задруга.

Способността да организира група от хора, да създава между тях атмосфера на приобщеност, на споделена нравствена нормативност и взаимна зависимост представлява една от най-характерните черти в личността на Ек. Карavelова. Десетилетия наред върху голямата сцена на политическите борби именно тази особеност я прави неизменно необходима. В своя политически лагер независимо от идеологическите

³ Вж. в „Изгрев“, бр. 796 от 14. VII. 1947.

⁴ Като антична трагедия. С., 1984, с. 454. Поради честото позоваване на това издание по-нататък то ще се посочва в самия текст с I и точната страница.

нюанси, които се сменят с годините, силната, волевата жена е потребна не като идеолог, теоретик, ръководител, но като роден организатор на групов живот. Домът ѝ винаги е бил притегателен център за приятели и партийни съмишленици, атмосферата на обществен живот в него струи отвсякъде, всеки предмет е попил сякаш дъх от историята на България.

Годините, в които започна активно да се изгражда личността на всеки човек, Ек. Каравелова прекарва в Русия, настанена в семейството на запасния генерал Лермонтов. Рязката промяна на социална и битова обстановка, голямата разлика между условията на живот в Русчук от 60-те години на XIX в. и в аристократична Москва създава продължителна стресова ситуация, в която десетгодишната Катя Великова Пенева проявява изключителна адаптивност и упоритост. Наистина тя още от самото начало изглежда по-будна и по-любопытна от своите български връстници. Ненапразно съпругата на нейния братовчед — красавец Тодор Минков, — една културна рускиня от богато семейство, твърдо вярва, че са ѝ довели незаконно дете на мъжа ѝ от „някоя немкиня или австрийка, защото българчетата са по-затворени, по-тъпи“.

Животът в Москва, разбира се, обогатява много мирогледа и духовните интереси на Ек. Каравелова. Но той не успява да промени съществено характера на девойката и вместо да размести дълбоки пластове в нравствения модел, наследен от възрожденска България, задълбочава и консолидира неговите измерения. Бих казала дори, че необичайната обстановка съхранява, „консервира“ някои типични черти на българката възрожденка, които биха намерили по-благоприятни условия за промяна в динамично развиващата се непосредствено преди Освобождението родна среда.

Този нравствен парадокс става възможен и като резултат от някои специфични особености в личността на Ек. Каравелова: вродената, жилавата упоритост на характера, нагласата към изграждане на твърд житейски стереотип, постоянната готовност за противодействие спрямо всеки опит за промяна, идващ отвън.

В Москва подцертано аристократична среда заобикаля българката „Пеневна“. Слугите се обръщат към нея с „Ваше превъзходителство“, лакей в бели ръкавици донася на сребърна табличка полуграмотни писма от родината, всяко отиване и връщане от училище е малък ритуал — в карета с два коня, на капрата — лакей в генералска ливрея. Аристократичните битови привички прилепват като добре ушита дреха върху поведението на малката Катя. Много скоро тя се чувствава своя сред тях, изгражда за цял живот един съдържан, културен, изискан модел на обществени маниери. Но аристократичният мирогледен стереотип е безсилен да засегне ядрото на нейната същност, той не намира пролука към дълбокия демократичен инстинкт на една възрожденска българка. Осем години тя защитава слугите в дома с войнствена упоритост, осем години живее с неизменна представа за своето бъдеще на народна учителка. Когато идва мигът на раздялата, „Катя аристократка“ няма да удържи сълзите си единствено пред стария, верен кочияш на семейството — Иван.

По време на Сръбско-българската, а по-късно и на Балканската война Ек. Каравелова с храбра себеотдайност посвещава силите си на ранени войници, пристигнали гладни, окървавени от фронта. Тя им помага с пари, с политически връзки, с организаторска дейност, но най-вече с неподражаемата способност да разбира и приютавя техните душевни страдания. В тези върхови моменти на изпитание и страдание виждаме неподправена, жизнеспособна, пълна с кръв и енергия връзката на Ек. Каравелова с народния корен. Тази връзка е по-силна от политически съображения, нравствени скрупули, обществен морал, защото е несъзнателна, неуправляема, скрита в подмолите на духовен живот.

На 6. XI. 1885 г., в деня, когато изплашени софиянци чуват ясно грохота на сръбски оръдия край Сливница, когато багажът на всички министри е подреден, опакован, а най-ценните вещи са изпратени на сигурно място — в австрийското консулство, Ек. Каравелова взема файтона за спешни поръчки, предоставен на българския министър-председател, и тръгва да навести своите болни. Прибира се вкъщи по обед. Петко Каравелов, сърдит и разтревожен, за пръв път през петгодишния брачен живот неу-

държимо избухва: „Ами как можеш да вземаш колата, която нас всяка минута може да дотрябва.“⁵ Той не разбира най-важното: неговата млада съпруга не просто помага на ранените и нещастни хора, които войната загребва направо от нивите. От съприкосновението с тях тя черпи онази сила и упоритост; които ще удивят дълбоко чуждестранните консули и кореспонденти в тежките дни пред неизбежната за света катастрофа и ще накарат ариеця фон Хун да напише: „По-късно с право казваха, че на 6 ноември от цялото население на София само госпожа Катина Каравелова бе единственият мъж.“ Тайната на този непоколебим оптимизъм пред лицето на неминуемото поражение се крие в способността на една българка, дъщеря на Стоянка и на Велико кожухара от Русе, да всмуква сила направо от неизчерпаемия извор на първичното колективно преживяване. Фанатичната национална вяра на Ек. Каравелова има надличностен корен — тя е вяра на демоса в неговите безгранични сили, инстинктивно чувство на огромния колектив от хора, които в минути на изпитание заживяват като един, обвързани чрез силата на взаимна зависимост и несъзнателна приобщеност.

Вроденият възрожденски демократизъм на Каравелова има свое второ лице — изостренят до болка патриотизъм, всеобемащото чувство за национална принадлежност и отговорност. Родината е идеал и живот за девет десетилетия, любовта към нея — религия, по-дълбока и безусловна от християнското чувство. Ако за своята вяра в Бог Екатерина може да каже: „Аз бях религиозна и набожна по своесму. Можех да се моля при известна обстановка, хубави икони, хубаво пеение, благоговейна тишина“ (I, 63—64), то за вярата си в България тя никога няма да има нужда от специална нагласа, от молитвено настроение и упоителна тишина.

Трябва да правим разлика между политическите пристрастия на една активна общественичка и нейното изконно чувство за патриотичен дълг. Политиката дори идеологията нямат истински корен в характера на Каравелова, те са вторичен модел на социален живот, оформен допълнително през годините на житейски превратности. Партийният компромис, политическото съображение не подминават понякога дори упоритата, силна жена. Всъщност у нея изцяло липсва склонност към идеологически фанатизъм. Обединение на всички партии върху демократична платформа в защита на националните интереси — тази представа е неин идеал за обществен живот, всъщност твърде познат от трезвото просветителство на възрожденското минало.

Дълбоко в себе си Ек. Каравелова схваща политиката като неизбежно зло по пътя към решаване на големите национални проблеми. И защото е трезв, убеден реалист, не въстава срещу вятърните мелници — утвърдени закони, а поема борбата чрез изпитаните средства на вековния обществен опит. Щом политиката не може да бъде заобиколена, нека през нея бъдат проправени криволичещи пътеки към голямата цел. В Рим прави това, което римляните правят. Ако в България съществува монархически институт, вместо да си затваряме очите, по-добре нека впрегнем огромната му енергия в полезни дела — така казва трезвата логика. Другото в края на XIX век за Каравелова изглежда невероятна утопия, грандиозна химера. Ненапрасно, когато докладвали на Фердинанд за новосъздадената БРСДП, той се засмял презрително и отговорил спокойно:

„ Чудесно! Да живеят социализмът и на добър час. Само такива донкихотовци липсваха на България!“⁶

Ек. Каравелова наистина подкрепя инициативи, тръгнали от двореца. Но само онези инициативи, които минават през гъстото сито на нейните нравствени скрупули и национални убеждения.

През 1904—1905 г. официален Дамски комитет поема организирането на българска болница за Руско-японския фронт. Инициативата церемониално оглавява Султана Рачо Петрова, по това време съпруга на министър-председателя, но работата извършва Екатерина заедно с лекарите Бочаров и Мирков. Когато руският Червен кръст прави

⁵ Спомени на Екатерина Каравелова. С., 1984, с. 166. По-нататък изданието ще се посочва в самия текст с II и точната страница.

⁶ Цит. по: И. в. Йовков. Кобургът. С., 1980, с. 80.

опит да поеме организацията в свои ръце, дългогодишната московска възпитаничка „Пеневна“ безкомпромисно заявява: „Обичам русите, готова съм с всичко да им помогна, но не желая ни за миг да забравя, че съм българка, дома си, гдето не обичам никой да тършува и да се разпорежда.“⁷ Неволно си спомняме може би най-характерната английска поговорка „Моят дом е моята крепост“, за да усетим колко добре би прилягала тя и върху характера на възрожденската българка. Самата Султана Рачо Петрова години по-късно ще остави в своите спомени три изречения за Екатерина. И въпреки старите дрязги, недоброжелателство и публични конфликти между две много различни жени ще изрази мнението на всички, които някога са познавали Каравелова: „Тя поне е една предана до фанатизъм на отечеството си българка.“⁸

След Междусъюзническата война за двореца е ясно, че няма по-добър парламентър за неофициално сдобряване с Русия от съпругата на един бивш министър-председател русофил, запазила многобройни познанства в московските висши кръгове. Екатерина върши мисията си с упоритост и добросъвестност. Писмата, които изпраща от Русия до Фердинанд, са всичко друго само не сервилни. В тях дори се усеща скритото превъзходство на улгалия, уравновесен човек над неуравновесения, трептят поучителни нотки, диша потиснат гневът на едно всенародно предупреждение.

Княгиня Елеонора обича да играе на филантропизъм: урежда болници през войните, прибира бедни сираци в приюти, открива училища за девойки. Средствата, които дворецът отпуска за декори в театъра на високопоставената дама, са твърде големи и не трябва да отидат напразно. Екатерина ще съумее да притваря очи пред фалша, суетата и празнодумието, защото спасените войници, нахранените деца и образованите девойки са нещо реално за бедна България. Но през 1913 г., на 10. IX., научава, че царицата е прехвърлила всякаква мярка. Публично тя изразила учудване към търпението на многострадалния си съпруг — „как той можел да живее цели двайсет и седем години с такъв народ, какъвто е българският“. Прословутото хладнокръвие изневерява на Екатерина и тя реагира бурно — наистина в дневника си: „Види се, и на моето дълго търпение и съзнателно мижение пред всички вършени от нея дивотии дойде краят.“ (I. 156).

По време на Балканската война идеята за обединена България се превръща в национална психоза. Каравелова е последният човек, който би останал встрани от общите чувства. В печатния орган на Народната партия — в „Мир“ — се появява нейното стихотворение „Пред Цариград“ — несръчна версификация, която пламти от искрен ентузиазъм и ни припомня отблизо наивно екзалтираните стихове на „даскалската“ възрожденска поезия:⁹

Отминахте, прелетехте
кат орляк непобедими
през граници и предели
и прочухте своето име!

.....

Борихте се и летехте,
шикът се горди не преви,
пред стените Цариградски
днес гордо пъчите се Вий!

Но не ще се тъй протака.
Не ще мине ден до падне
и Цариград горделиви
във ръцете ви ще падне!

Не сервилност пред царската политика, а неизбежно дълбок, сякаш наистина фанатичен патриотизъм движи ръката на Каравелова, написала тези стихове на 52 го-

⁷ Вж. Д. Минчев. Българска болница на руско-японския фронт. С., ИДА, 1984, № 48.

⁸ С. Петрова. Из моите спомени. С., 1922, с. 149.

⁹ В. „Мир“, № 3701 от 1. XI. 1912.

дини, много отвъд времето на романтичен младежки ентузиазъм. В това отношение има нещо общо между нея и Вазов — обединяват ги непоклатимата вяра, че родината стои над всяка политическа конюнктура, националният максимализъм като критерий за нравствена позиция, неподражаемата способност да превръщат националните проблеми в интимно преживяване.

Ек. Каравелова не е революционер по душа — както не са Петко Каравелов, Любен Каравелов или Петко Славейков. Тя вярва в разумния изход от всеки проблем, във властта на интелекта и волята, в силата на духовното просвещение. Нравствената целесъобразност за нея изгражда явна основа за обществен порядък. Тази представа е определена в голяма степен емоционалната атмосфера около дома Каравелови. Ненапрасно тук са на изключителна почит безукорно честният Константин Никифоров, идеалистът — Щастливеца, Алеко Константинов, храбрият, жертвоготовен Олимпий Панов.

Ек. Каравелова е жена с упорита воля, с властен и твърд дух. Нейната поява и обществена реализация в края на XIX век предствяват явление в развитието на българския национален характер. Със своята неизчерпаема активност, обществена приспособимост, любознателност, самочувствие и потребност от въздействие над действителността Каравелова възплъщава типични черти на силната буржоазна личност. Като Робинзон Крузо, изоставена сама върху пустия остров на своите съкрушени надежди, тя е способна да изгради нов свят из отломките, да покори пустотата с разум и неизтощима енергия, да воюва с природата и да изтригне победа.

Със своето поведение на общественичка, съпруга и майка Каравелова създава типичен модел на мирогледните трансформации, които преживява българското национално съзнание в периода на ускорен преход между възрожденския колективизъм и модерен индивидуализъм. Ненапрасно тя единствена открива път към коравото сърце на една жена измежду последните мохикани на неразколебана патриархална нравственост в края на XIX век — Ирина Славейкова.

Белезите на патриархална нравственост остават цял живот ясни в характера на Екатерина. Те определят най-твърдото, най-устойчивото ядро в нейната личност. Сред тях трябва да открием чувството за родова обвързаност, за семейно достойнство и чест.

В деня, когато Лора се венчава за д-р Дрянков, Екатерина патетично записва в дневника си: „Сине Ян, на теб оставям Лора и нашата чест“ (I, 113). Пет години по-късно, когато е ясно, че бракът съвсем не върви, отново в същия тон тя ще възкликне: „Да би Петко жив, никога такава гавра с нас не можеше стана. . .“ (I, 158). Тези упорити, бих казала дори екзалтирани представи за родова чест, за страх от публична „гавра“, за семейна крепост сред обществото имат подсъзнателен корен във вековния нравствен живот на селска България. Тяхната връхна изява е онзи поразителен жест, с който Ек. Каравелова подарява своето гробно място за последно убежище на самотника Яворов след смъртта му. В този жест се преплитат осъзнато великодушие, чувство за удовлетворена справедливост, болка по Лора, ала дълбоко под всичко стои истинската причина. Желан или не, Яворов е пресякъл пътя на рода Каравелови, по неговата памет полеват частици от безкомпромисната представа за семейна обвързаност и взаимна зависимост.

Останала рано без баща, с още три жени вкъщи (братът Атанас е най-малък сред децата), Екатерина развива потребност да поеме ролята на грижовен стопанин. Почти дете, тя живее в Русия с нагласата да издържа сиротялото си семейство със заплатата на учителка. И когато се връща у дома, през първите две години до сватбата, действително го прави — с твърдото убеждение, че следва своя дълг и своята родова отговорност. В по-късни години, когато спокойствието отлита от нейния дом, Екатерина продължава да търси компенсаторни варианти на упорития нравствен модел — сред „женския свят“, сред Партиейни другари“, сред приятели и роднини.

На юбилейното тържество през 1940 г. тя казва с непоклатима увереност думи, които синтезират нейните морални убеждения за изминалите осем десетилетия: „На-

шите майки знаеха само две нравствени начала за нашето възпитание. Те ни казваха: Това е срамът и Това е грехът. С тези две формули ние трябваше да се съобразяваме и оправяме. И не излязохме лоши хора и лоши общественици.¹⁰ Неволно си припомняме писмото, което Фердинанд изпраща за смъртта на П. Каравелов: „Аз почитам у него оная рядка, строга поченост, присъща на старите българи.“¹¹

С характерната за нея натрапчива упоритост в изграждането на морални стереотипи Екатерина е повторила много пъти преди 1940 г. мисълта за двете начала във възпитанието на възрожденските българки. Тя търси опора за своя духовен живот в представата за „нашите бащи и майки, необразовани, безхитроствени жени и добри стопанки, които не знаеха приказката за индивидуален живот, за права и самостоятелност, обаче те съвместно изпълняваха своя дълг спрямо децата, като им предаваха несложния кодекс на стария български морал — да се пазят от „грях“ пред Бога и от „срам“ пред хората“ (II, 367). Тези редове са писани през 1910 г. Можеш да не повярваш, че преди тях Пенчо Славейков възпя в „химни“ Свръхчовека, Яворов написа „Песен на песента ми“, П. Тодоров — самотните „зидари“ на модерен живот.

Минало и настояще, дисциплина и анархия, дълг и обществена безотговорност за Ек. Каравелова са нравствени полюси, между които лежи подреденият свят на нейния мироглед. Далече назад, в светлия спомен за възрожденското време, остават „добрите българи и българки“. Те са „умеели без шум, без поплак и без озъртки за похвали и награди да изпълняват своите човечни задължения. В изпълнение на своя дълг те търпеливо, безропотно са носели тежкия кръст на живота. С привидна гордост и коравост те прикривали болките на сърцето си, с непрекъсната работа заглушавали, удавяли стона на душата си“ (IX, 437). Не е трудно да се познае в този обобщен портрет отпечатък от духовния лик на Ирина Славейкова. Тя безспорно е „най-добрата българка“, която Екатерина среща в своя живот.

Над патриархалната нравствена нормативност и обществена дисциплина ляга страшната сянка на модерен живот. Дълбоко в душата си Каравелова разбира жестоката историческа логика, но като истински рицар на възрожденското време тя воюва за своите убеждения. Понякога успява да си внуши, че промените остават далече от нея, друг път ги жигосва в речи и статии, моята светкавица по морала на своето време: „И незабелязано, наред със стария български морал, отначало крадешком изникна новият български морал, застрашителен по това, че лови най-лесно млади, непокварени души, за които реалният живот са техните блянове и които зад красивите фрази виждат скритата отрова.“

Ах, тези блянове, това неуморно тичане „подир сенките на облаците“! Кой върва още в „разблудни царкини“, кой дири самотен „птици в нощта“? — Младите хора, „както малките птички падат жертва сковани, опиянени от погледа на кораловите змии“ — опасни идеи.

В Англия тачат традицията и там държавата преуспява. А у нас? „Главомолно трябва да се прескача през всичко, що спъва тъй наречената тяхна индивидуална самостоятелност, за да получи единственото скъпоценно тяхно „аз“, което трябва да се смята за нещо като център на вселената, пълно всестранно развитие. . .“ (I, 368).

А ето и един интересен проблем, днес навярно по-актуален от началото на века. Да видим как ще го интерпретира една „добра българка“: „От някое време насам се говори за преумора на учениците. Като теглим паралел между учениците от 80-те години и техните другари от ново време, между условията на учението и живота на едните и другите, за да бъдем справедливи, днешните трябва да признаем за безделници. И ако днешните се чувствуват или наричат преуморени, то не е от чрезмерен труд и занятия за и в училището, а от изразходване сили и енергия във и от него, от скитане, от злоупотребление с даваната тям свобода, която се изражда в слободия“ (I, 369).

¹⁰ Юбилеен лист „Ек. Каравелова“.

¹¹ Цит. по: И в. Йовков. Кобургът, с. 200.

Думата „слободия“ срещаме често в речника на Каравелова. Тя носи винаги силен нюанс на презрително отношение, равностойна е на „морална анархия“, в нея безмълвно се таи съпоставка между два свята, разделени от нравствена пропаст. Когато през юли 1911 г. в Швейцария Екатерина получава писмо от Лора, нетърпелива да започне развод, майката импулсивно възкликва: „И тя мечтае за свобода! Че кой ѝ стеснява слободията?!“ (I, 145).

За Каравелова няма нищо по-чуждо и по-непонятно от душевните противоречия, които могат да подчинят личността на своя тъмен хаос. Не искам да кажа, че нейните преживявания са винаги равни и гладки, че в тях липсват нравствени колебания и проблеми. Много по-важна е способността на един цялостен, силен характер да регулира своя духовен живот с размисли и решения. И още нещо, в което сякаш е скрита тайната на онази нравствена сила, поразявала света едва ли не цяло столетие. Ек. Каравелова умее неосъзнато да екстериоризира интимните противоречия и проблеми, да трансформира тяхната тъмна хаотична енергия в ярко осветена социална активност, да заглушава болката с работа. В най-тежките моменти тя работи с повишена енергия, напруга силите си чрезмерно да реши чужди проблеми. Личната неудовлетвореност нахлузва маска на социална проява. Постепенно маската враства в лицето, изчезва ясната граница между тях. Обществената свръхактивност става неумолима потребност, начин на съществуване — начин на оцеляване. И ако сравним Ек. Каравелова с нейните дъщери, особено с Лора, не бива да отвърнем лице от голямата, принципната разлика не просто между две личности, дори не между две поколения, а между два етапа в националното светуосещане. Екатерина вълпява възроденската нравствена цялост, целенасоченост и екстривертност. Нейният живот е живот чрез обществото и за обществото. Лора носи мъчителната тревога на децентрализирания модерен човек. Нейната личност е подчертано, болезнено интровертна, тя няма очи за света, защото носи света в себе си. Животът за Екатерина е въпрос, който трябва да бъде решен; животът за Лора е въпрос, който не може да бъде решен. Бихме ли си представили дъщерята да издържа с частни уроци майка, брат и сестра? Как ще вложим в устата на Лора думи, в които трепти болка, ала и скрита нотка на морална удовлетвореност: „И тъй целият живот все пред вид на всичко. На най-светлите копнежи и желания.“ (I, 134).

За Ек. Каравелова любимите героини от българската литература са така Гинка и леля Гена. Нима приличат с нещо на тях Виола и Лора? Най-голяма похвала в устата на майката е да притежава човек „здрава глава и здраво сърце“ (I, 214). Това определение безспорно означава разум и уравновесеност. Кое от двете повече притежава Лора? И най-сетне, би ли могла тя да каже, че дори в любовта трябва „всеки да си знае мястото“ (I, 93)?

* * *

Зимата между 1885 и 1886 г. е тежка за софиянци. Безконечни обози трополят из калдъръмените улици денем и нощем. Набързо екипираните болници са препълнени с хора. Притокът на храна от селата чувствително оредява след всяка следваща реквизиция. Финансите са объркани, заемите нарастват, задават се нови данъци. Но за тях все още мисли само министър-председателят Петко Каравелов. Всички други живеят с чувство на облекчение, с гордост на победители. Сега вече могат спокойно да си припомнят необичайния 14 ноември и онази удивителна гледка, приковала всички очи към небето. Хиляди небесни светила, политнали към земята, фойерверк от звезди, изпълнили със суверен трепет сърцата на хората. Не беше ли чудото знамение за победа? Не се ли опитваше сам Бог да накичи със своите ордени безименните герои на селска България?

В края на зимата победата е означена с серия балове за висшето общество. Първият — най-богат и блестящ — се провежда символично във Военния клуб. Бившата къща на търговеца Хаджиенов още миреше на болница, но едва доловимият

лъх на йод и карбол, смесен с парфюми и кулинарно уханье, сега не дразни никого. Той даже засилва общото опиянение, дискретно припомня победата.

Княз Батемберг отдавна не е бил тъй спокоен и весел. Подписан е мирният договор с Милан, само след дни и Турция ще признае правата на „целокупна България“. Ведър, разположен към всички, князът сега разговаря със своя пръв министър. Отминали са дните на недоразумения между тях, владетелят вече посвиква с резките, непочтителните маниери на бившия руски възпитаник, прави усилие да потисне дори недоволството от онзи съвсем неотдавнашен жест, с който Каравелов му връща доброжелателния подарък — ордена „Александър“ с мечове, I степен. Всъщност Каравелов не е връщал нищо — решението е взето зад гърба му от неговата съпруга. С неизменната си решителност тя слага заедно ордена и великолепния княжески портрет в рамка от тъмночервен плюш с бронзова корона, а към тях притуря писмо, в което съдържано обяснява причината за отблъснатата княжеска чест. Тя не може да разкаже на своя владетел за всички онези „приятелски“ намеци, предупреждения, открити обиди, които само за няколко дни обсипват дома ѝ.

Конституцията забранява награждаването с ордени на цивилни лица. Какво от това, че П. Каравелов не спеше дни поред, когато сръбските войски неумолимо настъпваха? Да организира безкрайни обози, продоволствия, болници, да връща обратно на фронта един избягал владетел — това си е работа на всеки министър. Ако пък той има млада и хубава съпруга, кой ще повярва, че тя е заслужила княжеския портрет само с патриотизъм, кураж и търпение? Екатерина пише в писмото до Батемберг за „глутница вълци“, които „са се настървили срещу Петко“, и нищо не споменава за онези „чисто българановски мискински подмятания и натяквания — все под приятелски соус“ (II, 178). Макар че тайно въздиша: „Ах, тая проклета робска утайка в робските души, които по себе си съдят ближните си“ (II, 178).

На големия бал министър-президентщата е облечена в бяло — красива рокля с богато надиплена туника. За пръв път тя е хвърлила траура по малката Рада и влиза в салона горда, сияеща, в разцвета на своите 25 години. 1886 година е най-щастливото време в нейния дълъг живот. Увереност и спокойствие сгряват сърцето на младата майка, която очаква трето дете, заобикалят я предани приятели, ухаждат я верни поклонници.

Князът намира време да зърне Каравелова, докато обикаля залата под вълните на първия вальс. Спира да поговори с нея пред вратата на стаята, предназначена за най-близки гости. Чистосърдечно похвалява красивата рокля, радостен да види Екатерина без традиционните тъмни дрехи. Едва ли е предполагал, че първата дама в България носи толкова често своите семпли черни рокли, защото „черното по-дълго се носи и отговаряше на нашата кесия“ (II, 178). До вратата застава и П. Каравелов, „който винаги сияеше, когато жена му има успех и се радваше като дете, когато бях пременена“. Малко настрана стои Олимпи Панов, „джиджи Панов“, любимец на двегодишната Виола, и чака да свърши разговорът, за да поведе Екатерина към танцувалната зала. Висок и стегнат офицер с мъжествено, открито лице и нежни светлосиви очи, сега Олимпи Панов се плъзва унесен под звуковете на вальса. Може ли да предполага какво му готви съдбата след няколко месеца?

Сам П. Каравелов не умее и не обича да танцува. Вальсове, котилиони, мазурки го оставят презрително равнодушен. Единствено буйното хоро разпалва кръвта му и го кара да заиграе. И на този бал бързо му доскучава. Няколко пъти моли жена си да тръгват, настойчиво я подканя и накрая отстъпва пред справедливия довод, „че съм заслужила подир толкова тревоги и безпокойства да се повеселя донасита“ (II, 179). Министър-председателят излиза сам, сподирен от Константин Никифоров. Военният министър е сред най-близките приятели на дома Каравелови. 30-годишен, едър и внушителен, с бавни, съдържани маниери, той вдъхва чувство за сигурност само с присъствието си и с разумното, скромно държане. Екатерина неволно чувства у него силата на мъжа-стопанин с тежък, затворен характер, но неподкупно честен и верен. Докато музиката свири, тя често поглежда тъжно-веселата маска на неговото бледо лице,зира се в хубавите черни очи, в които болестта е насложила

вече сдържано страдание и спотасна страст. Внезапно разбира: „Тоя болен човек ми е най-мил от всички наши приятели“ (II, 179).

В това време балът продължава, залата неуморно шуми. Всички се веселят ненаситно, сякаш за да забравят страха, изживян през войната. Тук е благородният барон Рудигер Бигелебен, генерален консул на могъщата Австро-унгарска империя. Екатерина никога няма да забрави двете горещи сълзи, капнали от очите на този иначе сдържан австриец върху нейната тревожна ръка на 6. XI. 1885 г. Сега, когато котилонът привършва и дамите оживени получават изящни подаръци, едва ли ще бъде уместно да си припомним онзи трескав ден на страх и паническо бягство от София. Приповдигнатият оптимизъм на една млада жена тогава изглеждаше толкова трогателен и малко наивен. . .

Странно замислен сред общата радост изглежда секретарят на австро-унгарската легация граф Старай. Печалните му очи, необичайно за чистокръвен унгарец, са сини — светлосини като онези незабравки, които графът редовно носи на Каравелова от своите разходки по Витоша. Барон Актон, веселият, разговорлив секретар на италианското консулство, с тревога поглежда тъжния си приятел. Защо този странен унгарец поне веднъж не постъпи практично, защо не обикне някое младо, русо момиче като неговата годеница mademoiselle Рангабе? Барон Актон напълно споделя мислите на Екатерина не само защото често търси от нея дребни услуги: „Ужасно мъчително положение е да гледаш млад, добър, умен човек да си губи ума за вятра, както Старай“ (II, 179). С трезви, разумни думи 25-годишната жена убеждава своя поклонник: „... никакви стрели Купидонови не могат да пробият непроницаемата стоманена броня на моето сърце. . .“ (II, 179). Когато разбира, че е безсилна да угаси блясъка на тъжните светли очи, преминава в настълнение. „Аз турях край на пламени излияния, като го уверявах, че той се лъжи и мами в своите чувства. Да бях модистка във Виена или Пеща, неговите графски очи не щяха да ме забележат, а в София българската министърша-президентша занимава, пълни неговото безделие. . . Той бледнееше, и с ням красноречив укор в сините си печални очи ставаше като ужилен от стола, със студени устни се докосваше до ръката ми и с наведена глава излизаше от стаята“ (II, 180). Какво значение имат несправедливите думи за един влюбен мъж?

Светските дами намират Екатерина студена и безсърдечна, ловка политическа интригантка. В действителност тя също е влюбена. . . в своя съпруг, едва след петгодишен брачен живот. Разбира се, не с тъмната безнадеждност на онзи непонятен унгарец, а с равномерно, светло и здраво чувство, което подхожда на нейния открит и разумен характер.

През 1880 г. Екатерина Пенева не се е омъжила по любов. Потискаща с духовната си бедност русчушка среда, липса на приятели, скука и тъга по милия дом на Лермонтови в Москва създават у нея нагласа да търси изход, промяна в живота. Вицегубернатор на Видин, после на Търново, политик с бъдеще, брат на голям писател, П. Каравелов носи ореола на идеалист патриот, на човек с образование и амбиции. Неговата физическа слабост и бледност възбуждат състрадание. Другите „обожатели“ — стражари, търговци, учители — не издържат сравнение. 40-годишният Каравелов се оказва неочаквано упорит ухажор. Наистина малко приборзан и понякога нетактичен — прави предложение само един ден след погребението на „непрежалимия Любен“. Много по-късно Екатерина ще запише: „Той бе удивителен събеседник, интересен, разнообразен, с неизчерпаем избор на теми, една от друга по-занимателни и поучителни за мене. Аз гледах на него, като на един превъзходен учител. . .“ (II, 69). Всъщност Петко Каравелов не е добър оратор, твърде пряк, несдържан да изрази мисълта си. Немският публицист фон Хун, през 80-те години кореспондент на в. „Kölnische Zeitung“ в София, си спомня за него: „Аз мисля, че е невъзможно с Каравелов да се води една тъй наречена салонна беседа, но липсата на това преимущество се замества напълно от неговата истинска сърдечна любезност, с която той приема посетителя, от неговия непринуден, свеж, извънредно жив характер, от неговата уверена, надеждна и разумна обnoxious. Той разбира с удивителна бързина мисълта на един

друг; той схваща бързо неговите възгледи и винаги дава със своите къси и натъртени отговори едно пълно и достатъчно сведение за това, което желаят да знаят. По-нататъшни отклонения, недоразумения, обяснения — всичко това изглежда при него изключено.¹² В края на 1879 г. любовта навярно е разпалвала красноречието на бъдещия министър-председател.

По това време Ек. Каравелова все още не разбира от политика. Приема депутатите либерали вкъщи, слуша внимателно техните разговори, вдъхва атмосферата на борба и политически страсти. Напрежението я мобилизира да мисли и преценява, неуморната дейност на П. Каравелов развива у нея наблюдателност и нагласа за партийна позиция. Министър-председателят е готов да седи до зори на трапезата с всеки, пред когото може да развива своите възгледи. Интересуват го идеите и тяхното приложение в държавната практика. А Екатерина се интересува от хората. Тя знае, че думите често служат за маска на мисълта. Стреми се да изгради кръг от верни приятели около дома. В крайна сметка политиката за нея винаги си остава работа, а за работа са необходими честни и предани хора.

Брачното съжителство за Ек. Пенева постепенно се превръща в училище по духовно израстване, в модел на житейски път. В този случай напълно важи старата поговорка, която твърди, че любовта идва с уважението. П. Каравелов само на пръв поглед изглежда рошав анархист, отчаян мечтател, политик-идеалист. Неговата финансово политика е толкова строга, разумна, спартански икономична, че през 1901 г. стресва дори най-убедените партизани на властващата чрез Каравелов Демократическа партия. Султана Петрова, може би точно защото никога не е имала политически убеждения, и този път точно ще изрази общото настроение: „Грешен ли беше или не, въпрос на разбиране, но въпреки всичко доблестен, достоен българин, голям държавник.“¹³

Екатерина съзнателно подчертава духовното превъзходство на своя съпруг. През целия си живот тя неуморно гради пиедестал на народния спомен за Каравелов. Понякога даже ни дразни тази нейна упоритост да вбие в съзнанието на идните поколения един окончателен, категоричен образ на държавника и човека. Но в крайна сметка Петко Каравелов е нейният свят за 23 години и в този свят остават големите амбиции и големите надежди на Екатерина.

П. Каравелов е роден идеолог. Неговият истински живот е в света на идеите. Към хората и към начините за тяхното организиране в политическа общност няма усет. Съпругата му отрано разбира това. И поема ролята на негово второ лице, житейски практично, организирано и разумно, ключар към вратата на партийно другарство. Още двадесетгодишна тя притапя в сърцето си неизбежното превъзходство на житейски улегнал, проницателен и уверен в целта си човек. Повежда борба — отначало плахо, после с все по-нарастваща упоритост — срещу онези привички, навици и форми на поведение в живота на Каравелов, които надхвърлят рамките на нейния нравствен кодекс. Първата победа е съвсем прозаична и на пръв поглед незабележима. Един бивш небрежен ерген, свикнал да преживява до обяд само с чаша набързо изпит чай, е принуден да сядя пред маса с „плътна“ закуска и да пие мляко, въпреки че не го обича. Следваща стъпка са картите. Каравелов е страстен играч, на масата всичко забравя, пребледнял и несдържан. Когато го вижда за пръв път такъв, Екатерина е поразена. Изведнъж осъзнава, че не владее изцяло своя съпруг. У него има нещо чуждо, стихийно, първично, което не се поддава на разумно превъзпитание. Това създава опасност за подредения свят на нейната нравственост и тя повежда застрашително упорита, твърдо целенасочена борба не с картите, а с онази сила, която чрез тях заплашва целостта на избрания тип-семеен живот. Шест години покъсно виждаме яростта ѝ неутолена. През един мирен ден на 1886 г. Петко кротко играе на домашната маса със семейни приятели — Константин Никифоров, Ив. Сла-

¹² В. „Знаме“, № 33 от 11. II. 1928.

¹³ С. Петрова. Цит. съч., с. 110.

вейков, Павел Панов. Дотук всичко е подредено и ясно. Малък конфликт разгаря у Карavelов изблик на необуздан темперамент. Неговият вик стресва в леглото бебето Лора. Поводът е намерен. Екатерина се втурва „като фурия“, сграбчва картите и ги хвърля в пещта. Цял живот тя ще постъпва така — методично, с търпение, упорито ще се стреми да променя света според своите възгледи. За други възможни представи няма очи, няма нагласа. Нейният начин на мислене е свършено монологичен — чуждата логика го обтича, както дъждът — стъкло, без да проникне зад стената на изградената миросгледна система. Всички доводи, разсъждения и постъпки не съвпадат ли с пътя на нейната логика, нямат шанс да проникнат в крепостта, зарезана отвътре. Ек. Карavelова живее с непоколебима увереност в единствено възможната правилност на своите възгледи за света. И понеже е борбена, силна личност, изпитва потребност да моделира другите хора според своя нравствен модел, да ги променя, да ги „усъвършенствува“ дори тогава, когато техният душевен строй е напълно различен, явно противоположен. Възможността да съществуват две истини едновременно е недопустима за Карavelова. Истината е една, неделима и пътят към нея минава през системата от правила и закони.

На 20. VII. 1905 г. трагична вест пълни софийските ежедневници. Младата Зора Хранова неочаквано е посегнала на своя живот. Новината развързва езиците, достопочтени госпожи богохулствуват дори над ковчега в църквата. Карavelова мрази клюките, дори отбелязва, че „за нас, българите, нищо свято няма“ (I, 131). Тя има свое мнение за събитие, което я кара да повтори неведнъж премисляни доводи. „Отде тая неспособност на младите да живеят, да не понасят най-малки неприятности и страдания и с безумна решителност да прекъсват живота?! Крайна жажда за наслаждения?! Скука от безделие? . . . Каква драма се разыгра в тая млада душа, та не можа тая здрава снага да намери мощ в себе да ѝ надделее? . . . Клетите баща и майка! Изтръгват сърцето на човека“ (I, 131).

Рядко поставя Карavelова толкова много въпросителни и възклицателни знаци. Ясно е, че този път въпросът я вълнува дълбоко, засяга същността на екзистенциални проблеми. Пък и последното обобщение: „Изтръгват сърцето на човека“ вече ясно говори за интимно съпреживяване, за неволно приобщаване към причините и резултатите от един само наглед изолиран случай. Неразумната „слободия“ на Лора, фалшивата преумора на „днешните“ ученици, „безотговорното“ самоубийство на Зора Хранова — това са звена от обща житейска верига. И в трите случая личността се опитва да живее извън кръга на социализирани духовни потребности, поставя своята индивидуална свобода над колективния морал и неговите неумолими закони. За Екатерина личната свобода означава съзнателно подчинение на разумната нравственост, силата на характера тя измерва с онова количество воля, което е необходимо, за да бъде потиснато всяко „тъмно“ желание на душата, всеки нера разумен, нелогичен стремеж по недостижими неща. Всичко извън кръга на премислени идеали и цели представлява ерес, която трябва да бъде изтръгвана като опасен плевел от сърцето на обществото. В неосъзнатата дълбина на характера у Карavelова трепти нотка на фанатична религиозна отдаденост. Религиозност, която е далеч от християнското чувство и от патриархалната покорност на индивида. С агресивната борбеност на човек, самоотвержено предан на една миросгледна система, Екатерина се стреми да опази нейната цялост в света около себе си. Като жрица в храма на късновъзрожденския еснафски морал, тя ревниво бди над неговите устои. Времето разрушава храма камък след камък, подронва неговия temel в душите на хората. Карavelова вгражда отново камъните в зида — един отчайващо безнадежден сизифовски труд. Патосът на нейната душевност е патос на съзидаването, на неуморното претворение. У никоя друга българка по това време не кулминира така ясно индивидуалистичната агресивност на издигащия се възрожденски еснаф. Жажда за личностно утвърждаване, завоевателен инстинкт, издръжливост и упование в себе си — тези черти в националната психика от XIX век избухват в неизменно съжителство с чувство за народността и родова приобщеност. Затова именно в колективното преживяване е истинската сила на Карavelова. Дните на изпитание и стра-

дание през войните не са пробен камък за характера на волевата жена. Те са истинският живот на нейната нравствена същност — както водата за рибата, както небето за птицата. Винаги, когато дойдат мигове на всеобщо напрежение, на колективен стрес — войни, македонски проблеми, 1923 г., 1925 г. — Екатерина ще бъде сред най-силните, сред най-хладнокръвните, сред най-активните. Тогава тя истински живее, тогава достига върховния миг на личностно осъществяване.

Този модел на духовна реализация се проявява не само в грандиозните форми на национален живот, но и в дребните измерения на битово ежедневие. В една топла септемврийска утрин на 1905 г. малка групичка изпрашачи стои на софийската гара. Тренът, както винаги, закъснява с повече от час. Отец Йосиф, който ще заминава задълго в чужбина, ходи напред-назад, припрян и развълнуван. Той обича своите софийски приятели и те му отвръщат с искрено уважение и привързаност — затова сега са тъжни и неспокойни. Неврокопският владика Григорий „неудържимо хълдаше“. О, Махони стои с вкаменено ирландско лице. С откровени сълзи плаче младият дякон Стефанов. Сред толкова неспокойни мъже има само един спокоен човек — Карavelова. Тя също обича отец Йосифа, той е сред най-близките нейни приятели. Нечуто си шепне „отдавна забравени стихове“. Хайне — „Winter und Sommer“; „Тъга сви сърцето; лицето скри мъката и за собствено учудване весело приказвах с околните и се дразнях за разбунената нервност“ (I, 133). В този и в още много подобни случаи Екатерина проявява не само воля. Тя умее да всмуква равновесие от колективното преживяване. По невидими пътища чуждата сила прониква у нея, концентрира се там в лична решимост и кристализира в убедителен поведенчески акт. Останала сама, без опората на познати, разбирали хора, Екатерина може да бъде безпомощна. Тогава проблемите придобиват хипертрофирани измерения, неувереността натежава, болката я разкъсва. Налага се да „стяга волята със студен душ“. И преди всичко — да бяга навън от себе си, сред хората, в обществото с неговите до болка познати, понякога омразни, но винаги спасителни привички. Екатерина отбегва да бъде сама. Тя, която неведнъж пише за пустотата на светските разговори, за безличните хора в салони и будоари, която искрено се оплаква в дневника: „Колко сили отиват, за да се спази привидно спокойствие и интерес към всекидневните работи“, всъщност живее чрез обществото и неговите проблеми. Потребността от социално общуване за Карavelова е проява на властния инстинкт за самосъхранение и представлява доминиращ начин за личностна реализация. В това отношение тя ни напомня дядо Славейков, за когото винаги пише с много симпатия.

С годините необходимостта от социализирана духовна проява натежава и се разраства. Чрез нея Екатерина компенсира всяко потиснато желание, всеки болезнен съмислен неуспех. Ако не разберем това, ще бъдем шокирани от нейното поведение в дните непосредствено след смъртта на Лора. По това време Екатерина е в Москва, където полага усилия за ново сближение между двете държави, отчуждени от австро-филската политика на Фердинанд. След първия страшен удар — „умора невъобразима“, „нощ безсънна, пълна с кошмари“, а „вътре всичко стене“ (I, 170). Две тежки седмици на болка и отчаяние. След тях — четири месеца на свръхактивен социален живот. Дневникът от това време подрежда смайваща верига от срещи — частни и публични, сказки, чайове, беседи до полунощ, театрални представления и концерти. Силен инстинкт за самосъхранение притежава Екатерина, и най-важното — успява да изгради непоклатим стереотип на неговата житейска изява.

Стремежът към опазване на индивидуалната нравствена цялост за Карavelова неизбежно включва борба срещу проявите на духовна стихия и личностна неовладяемост. У Петко Карavelов тя не обича импулсивните изблици на темперамент, изконно мъжката страст към риск и житейска игра. Но П. Карavelов има разумна, практична душа. Непонятното у него идва рядко, случайно. Много по-опасен е друг човек — с първична, необузdana природа, с властен инстинкт на диктатор, с хитрост и бързина на диво животно — Стефан Стамболов. Живите му черни очи крият лукавство и съобразителност, в тях пламти източна страст, примесена с воля и фанатично упорство.

Самият султан Абдул Хамид остава впечатлен от срещата с него и твърдо изрича: „Машалла, такъв човек ми трябва на мен и на моята империя!“

Стамболов не е сред хората, които могат да бъдат опитомени. Той умее да се приспособи към всякаква обстановка, бързо схваща доминиращата социална нагласа, има остър нюх за хората и магнетично въздейства върху тяхната неосъзната склонност към подчинение. Бившият семинарист е великолепен оратор, сякаш неняколкократно е проговорил едва на тригодишна възраст. Не изказва дълбоки мисли, не предлага блестящи идеи, но хипнотично владее аудиторията в моменти на политическо напрежение. Плътният му глас, удивително наситен с нюанси, сякаш няма нужда от думи. Той въздейства патетично върху инстинкта на масата, кара я да се чувствава непобедима, пияна от сила. Неукротима натура, с избухлив темперамент, Стамболов възпява извечната агресивност на завоевателя, дивашката хитрост на първобитния ловец. Страстен хазартен играч без нравствени скрупули, той може всеки миг да прескача границата между игра и живот с някакво фанатично безгрижие, с дива, весела жертвоготовност. Никога не можеш да разбереш кога прави нещо сериозно и кога се присмива над другите. Всъщност границата между игра и живот я няма в душата му. Затова един и същи човек може да ходи спокойно из софийските улици, когато е уверен в неизбежното покушение, и да размахва театрално револвер в пристъп на мнимо самоубийство пред жената, която желае да притежава.

Петко Каравелов обича да кани партийни другари вкъщи. Рядко сядат с жена си сами на трапезата. По този повод — за пръв и последен път в съвместния им живот — Екатерина несдържано му натяква, че парите не стигат. По време на второто либерално министерство (1884—1886) Стамболов, вече председател на Народното събрание, става почти ежедневен сътрапезник в малката къща на ул. „Левски“. Полага извънмерни усилия да се хареса на министър-председателя и на неговата съпруга, носи неизменна маска на приятелство и благоприличие. Даже Екатерина отдава заслуженото на този великолепен актьор, когото обикновено нарича „първобитен човек с азиатски наклонности“: „Едно обаче съм длъжна да кажа. . . в наше присъствие той докрай издържа ролята си на приятел и приличен човек“ (I, 123).

Министър-председателят цени Стамболов. Той вижда у него качества, които сам не притежава, и често кани младия либерал на дълги разходки. Екатерина е странно нащрек. Неосъзнато прозрение свива сърцето ѝ. В този възвъзник 30-годишен мъж с овално лице и татарски очи нещо я плаши, възбужда инстинктивна омраза. Тя го наблюдава внимателно, изпитливо, докато намери разумно обяснение на своите чувства. „От първото познанство мене ме поразил удивителната промяна в израза на лицето му; кога говореше вкрадливо, гладко, с богата нюансировка в гласа, той бе донякъде привлекателен. Мълчеше ли, нещо зверско се отпечатваше в лицето му, очите му под дебелия черен мейди изпитателно се впираха в събеседниците, иронична усмивка кривеше дебелия му устни, а без нея лошият разрез на устата издаваше низките инстинкти на дива натура“ (I, 118).

Макар че Петко държи неговите приятели да бъдат приятели и на жена му, този път Екатерина не успява, а и не пожелава да скрие ненавистта и презрението си. Как ли е издържал избухлият Стамболов тригодишната игра на приятелство под откровено неприязнения поглед на една жена, толкова мила с Ив. Славейков, К. Никифоров, Олимпий и Павел Панови? Навярно залогът е бил твърде голям. Ала не е Стамболов този, който лесно преглъща унижения. След осем години и той ще опита — ни повече, ни по-малко — да прати Каравелова на въжето. Случайността ще спаси Екатерина, възпелена в разбудената честност на един еснаф-обушар.

И все пак именно Стамболов дава на Екатерина един незаменим урок по морал. Няколко седмици преди преврата, изгонил Батемберг от България, той пристига неканен на ул. „Левски“, заедно с група приятели. Министър-председателят е излязъл по работа, Екатерина се скрива в спалнята, заръчвайки на слугинята да каже, че господарят я няма вкъщи. Това ни най-малко не пречи на Стамболов да се настани в „столовата“, да заръча чай и да започне весело откровен „мъжки“ разговор с цялата ком-

пания. Никифоров и Олимпий Панов напразно се опитват да пресекат циничната изповед. Кой може да спре Стамболов, намислил да стори нещо? Екатерина става неволен слушател на имена, случки, подигравки и остротии, които разтърсват пуританското ѝ съзнание. Всяка дума се връзва в ума ѝ, всеки смях пробужда сърцето ѝ. Силата на този „особен урок“ с годините се втвърдява в модел на интимен живот — „да не вярвам ни в уверения на любов вечна, ни в закани, ни в клетви“ (I, 121). И когато се случи някой мъж да я уверява — с дела или думи — в своите искрени чувства, пред очите ѝ „мигновено възкръсваше обстановката в еврейската къща, когато Стамболов със смях занимаваше компанията как е вадил револвер, за да накара обезумялата жена да се поддаде на неговото желание. . .“ (I, 121).

* * *

Политическият живот в България от края на миналия век е живописно хаотичен, импулсивно неуравновесен, удивителна смесица от ориенталски традиции, европейски стремежи и национални инстинкти. Обществени сили поникват с неудържимостта на пролетно размразяване, жаждата за пари се смесва с жажда за власт. Довчера кротките търговци, еснафи и селяни стават неузнаваеми — подлудяват ги възможността за самоизява, безграничните перспективи на държавно строителство. Един образован европеец, чешкият професор Константин Иречек, записва в своя „Български дневник“: „София е истински котел на вещици, който е имал случай да проживее няколко години наред в туземното политическо общество, той през целия си живот ще чувствава кошмар при наумяването на тая отровна готварница.“¹⁴

Кипещт на политическия живот в млада България вълнува Европа. Чуждата преса често споменава името на П. Каравелов. Тя обръща внимание и на неговата съпруга, не пропуска случай да похвали необичайните ѝ скромност и трудолюбие. В. „Асти“ от 20. V. 1901 г. отбелязва: „Когато г-жа Каравелова се ожени, тя беше учителка в една девическа гимназия, а мъжът ѝ — прост депутат. Г-н Каравелов се въздигна малко по малко, биде повикан за министър, сетне за министър-председател, без обаче госпожата му да отсъствува един ден от училището. Неотдавна г-н Каравелов пак стана министър-президент и при всичко, че госпожата му е вече доста възрастна и че положението на мъжа ѝ я поставя на първо място след българската княгиня, тя не напусна занятията си. Рано, всяка заран тя ходи и си предава урока, като е убедена, че достойнството ѝ не се накръпява от професията ѝ.“

Ден след ден — 14 години — с неизменно старание, с прилежно развити от вечерта уроци Ек. Каравелова отдава сили на онази професия, която съзнателно е избрала сама още на десетгодишна възраст. Другите министерши, редом с придворните дами, нескрито се подиграват на нейното „лицемерно“ усърдие и я наричат помежду си презрително „даскалицата“. Екатерина не обръща внимание на техните подигравки. Работата е смисъл на нейния живот, тя ѝ дава чувство на самоценност и лично достойнство. А за Каравелова работата е не само преподаването в училище. Работа са политическите сборки, разговорите на чай, срещите с чужденци, възпитанието на децата, безбройните заседания из комисии и комитети, писането на фейлетони и стихове. . . „Много по-добре е, когато работата е повече от времето, тогава не се отегчаваш и нямаш време за мислене. Животът не е никак весел“ (I, 79). Тези думи пише една тридесетгодишна жена. Половин столетие по-късно, 80-годишна, тя ще заяви и все така непоколебимо: „Имам едно желание — да живея, докато мога да работя.“¹⁵

Двете понятия — работа и живот — Каравелова поставя винаги редом. Липсва разграничителна линия, никой не би могъл да посоча къде свършва едното и къде започва другото. Работата е живот и животът е работа, занаят, който трябва да бъде

¹⁴ К. Иречек. Български дневник. 1879—1884. Т. 1. С., 1930, с. 355.

¹⁵ Юбилеен лист „Ек. Каравелова“.

добре овладян. И това сякаш е най-дълбоко националната черта в характера на Екатерина.

Възрожденският българин започна да покорява света и да се усеща личност чрез постепенното специализиране на своя труд. Еснафът овладяваше занаята с наистински и безгранично упорство. С всеки бод, с всеки удар ставаше господар на света и на себе си. Превърна домочадието в чираци и калфи. Ставаше и лягаше с мисъл за работа, в черква се молеше за спорна работа, на трапезата пак говореше за работа. Постепенно изчезна границата между занаят, живот, удоволствие, просвета и революция. В писмата си Левски най-често пише: „Идва време за оная работа. . .“, „Веднъж да се хванем на работа. . .“, „Да доведем тая работа докрай. . .“. За възрожденският българин пътят от патриархалната личностна ограниченост към силната буржоазна индивидуалност минава през занаята, през работата като духовен космос. Екатерина всмуква изцяло тази национална особеност, характерът ѝ представлява конкретизирано изпълнение на традиционния късновъзрожденски модел. Даже писането на литературни творби за нея представлява стремеж „да свърши работа“. Нека си припомним цялостното ѝ творчество: разкази, стихотворения, фейлетони. Всички те са написани много сериозно, поучително, с чувство на изпълнен патриотичен дълг, с удовлетворение на защитена нравствена отговорност. Посоката на творческия импулс е винаги отвътре навън, целта лежи извън кръга на „чисто“ творческо удоволствие. Патосът е дидактичен, просветителски. Изцяло липсва елемент на игра, на удовлетворен художествен инстинкт, на импровизаторска поетична нагласа. Любим художник на Екатерина е Верещагин — подчертан реалист, илюстратор на колективното преживяване, майстор на дидактичната алегория. Без колебание тя пише за неговите внушителни и по размери платна: „безсмъртни, велики произведения на гениална кисть“ (I, 225).

Сред немногобройните професии, които българското общество през 70-те години предлага на всяка жена, Карavelова избира разумно и вярно преподавателското поприще. Едва ли друго занятие би ѝ подхождало повече. Бивши ученички единодушно твърдят: „Тя беше учителка по призвание.“ Екатерина влага в уроците по български език, по българска и руска литература цялата си душа, силата на своя характер. Стремим се да владее аудиторията във всеки момент, да концентрира колективното мислене и да го подчинява на своята преподавателска воля. Внася елементи на съревнование в часовете, стимулира изаявата на по-напреднали ученички, разчита главно на интелектуалните способности за разсъждение и анализ. Карavelова не признава строго диференцирани, самостоятелни дисциплини. Граматическия анализ на текста винаги съпровожда с логически разбор на понятията и техния смисъл; индивидуалните особености на всеки писател обяснява в тясна връзка с историческите условия на обществения живот. Екатерина е много амбициозен преподавател — никога не повтаря един и същи пример в два класа. Вечер до късно рови из книгите вкъщи, за да открие най-характерното произведение, най-точния цитат, най-силния образ. Петко Карavelов скритом се подсмива на нейната упоритост, а понякога открито протестира срещу това безкрайно тършуване, шумолене, прелистване. . .

Към края на живота си Екатерина с гордост споделя: „Трябва да ви призная, че наистина обичах учителската си дейност. Обучавах се присърце.“¹⁶ 60 години са минали от нейния първи „открит“ урок. Още тогава Г. Живков, бъдещият министър на просвещението в кабинета на Стамболов, е останал учуден от лекотата, с която едно младо момиче, смесвайки българските изрази с руски, помагашо си с мимки и жестове, когато думите не достигат, пълни главите на своите ученички с още пресни гимназиални познания.

Децата чувствуват желанието, запомнят усърдието. Мария Маджарова не се колебае в своите спомени: „Тя беше най-обичаната от всички учителки.“¹⁷ Интересни наблюдения ни оставя и Ана Карима: „Ето г-жа Карavelова, тогава президент-мини-

¹⁶ Пак там.

¹⁷ М. Маджарова. Един къс спомен. Юбилеен сборник на Пловдивската девическа гимназия. Пловдив, 1934, с. 306.

стерша. Тя преподава безплатно, нещо, което ни прави да я идеализираме. Черви се често и много мило; кога изпитва, треперим да не сбъркаме нещо, защото макар и мило, но доста чувствително иронизира. Служи си с образци руски, впуска се и в разговори, но малко и все със своята полуироническа усмивка на уста. . . А изобщо целият клас лудуваше по нея и мъчно можеше да излезе от класа ни поради нашето натрупване, за да я видим по-близо. . . Еднъж забрави кърпата си на масата, ние се хвърлихме, съдрахме я на малки парчета и всяка си взе за спомен.¹⁸

Преподавателските навици и умения изцяло хармонират с вродената нагласа на Ек. Карavelова към морално въздействие, към поучение и социална активност. Тя е учителка не само в клас, тя е учителка у дома, в обществото, в чужбина — през целия си живот. Убедена в силата на логичното слово, на разумното просвещение, Ек. Карavelова изпитва потребност да разяснява, да убеждава, да възпитава. . . Един протестантски духовник ѝ казва, че от нея би излязла „извънредна проповедница“. Опитният пастир на грешни души усеща сроден характер, долавя вродена способност да преобръщаш хора в правата вяра на твоя нравствен закон.

Сама Карavelова ни предлага удобен ключ към тайните на своята психика. „Смятат ме ловка интригантка, лицемерна, зла — далеч всичко това от бедния, самотния, страдния Дон Кихот. Сред българска дивотия и злоба, завист и глупост, запази ми, Боже, тоя краен идеализъм. . .“ Вечният испански идалго ни преследва по страниците на всички дневници, завещани от Карavelова. Неговият образ е внушен като символ на един несломим, всеотдаен духовен живот. В натрапчивото самоощетяване на Екатерина с Дон Кихот звучат саниментални нотки, несрещани до този момент. Честата поява на образа се превръща в рефрен на горчиво самоокайване и неприкрито самосъжаление. „Дон Кихот! Дон Кихот! Животът по-тежък и по-мъчен става. Докога ще ти досаждат?“ (I, 96). Очевидно е, че Карavelова несъзнателно търси опора сред мъчителната стихия на интимен и социален живот, стреми се чрез самовнушение да обедини центробежните сили на своята личност около една предварително избрана нравствена ос. В инстинктивната борба за духовна цялост и равновесие понякога тя пристъпва прага на логичната правдоподобност. Наивноромантичният идеализъм на Сервантесовия герой е в действителност твърде чужд на нейния трезв, практичен и цялостен характер. Едва ли бихме намерили допирни точки между романтичната мечтателност на испанското рицарство и упорития, затворен, агресивно-дидактичен мантилет на българския възрожденски еснаф.

Увлечена от магията на самовнушение, Екатерина допуска грешка, непростима за преводач на учебник по логика. Невъзможно е един истински Дон Кихот да осъзнае своя „краен“ идеализъм, а още по-малко — логичните последствия на неговата социална изява. Между най-важните елементи на романтично светоусещане е способността за първично наивно преживяване. А Екатерина спокойно разполага представата за характероопределящ идеализъм сред детайлите на конкретна житейска ситуация, умело борови с образи от различни епохи и литературни творби. Когато за пореден път помага на Ст. Чапрашиков, явно разрушил перспективата да стане съпруг на Виола, на 13. II. 1905 г. тя отбелязва: „Зная, че Князът, па и най-близките мои познати, които се наричат приятели, няма да разберат всичката дълбина на тая моя неизправима донкихотовщина, подплатена с хамлетовщина.“ Двойното наслагване на културни представи тук не звучи убедително. Както „донкихотовщината“, така и „хамлетовщината“ са неприсъщи за методичната, уравновесена и волева Карavelова. Нейното истинско, незабулено от воала на съзнателно самоопределяне отношение към испанския рицар и неговата пословична непрактичност откриваме в най-добрия ѝ фейлетон — „Нов Мемиш-а-а“.

„Кой не е слушал за приснопамятни герой на русчешките улици и кафенета — Мемиш-а-а? . . . Той беше пълно въплъщение на ефекта. . . и се мъчеше да бъде още по-

¹⁸ А. Карима. Моите спомени. Юбилеен сборник на Софийската девическа гимназия. С., 1929, с. 71.

кафетлия. . .” След Освобождението Меемиш-а -а намира в лицето на З. Стоянов „ново издание — по-типично и по-универсално“. „Той иска да го признават хората един път за апостол и проповедник на свободата, друг път за непогрешим тълкувател на смисъла на нашите политически учреждения и закони. . . напоследък пък за пророк на бъдещето на България.“ И сега — неочакваното сравнение: „Ако приспомятният Меемиш-а-а беше роден в средните векове и възпитан в понятията на средновековното рицарство, той непременно щеше да бъде Дон Кихот. . .“

В импулсивна гонитба на публицистична инвенция Екатерина прави разсъждение със скрит народопсихологически акцент. Всеки типичен представител на Българското възбуждане и на неговия раннобуржоазен мироглед би чувствувал инстинктивна неприязън към неразумния, непрактичен и нелогичен идеалго. Дори само в непреходния живот на този литературен герой има нещо, което противоречи и заплашва целостта на еснафско-патриархалното светоусещане. Към това се прибавя влиянието на типични черти в националната психика — липса на „идеалистична“ нагласа, вроден житейски реализъм, индивидуалистична активност и силна мотивация за успех. Сравнението с героя на Сервантес е чисто литературна представа в съзнанието на Карavelова. По-вероятно е да открием неосъзнат елемент на враждебност към явлението „донкихотовщина“. Дълбоко под формата на непреходна добродетел донкихотовщината представлява изява на първичен индивидуализъм. Тя е опит да възприемаш света през модела на предварителна субективна нагласа, да отречеш обективността на битието и утвърдените норми на колективен живот в името на властно духовно призвание. В донкихотовщината има много от онези опасни блянове, които според Екатерина „развалят“ младежта на XX век, карат я да търси „единствена самостоятелност“ на индивидуална изява. Неведнъж в сказки, разговори, беседи тя е агитирала неуморно: „Българки — разумът и съвестта са единствените, нещо най-безлично, а в същото време все съвестно и истински обективно в нас, над което нашата лична воля власт няма“ (I, 229). Нравственият обективизъм е непознат за Дон Кихот. Героят е рицар на своето субективно призвание.

Опасни следи на донкихотовска неразумност Карavelова открива не само навън, сред обществото, но и вътре в дома си, край огнището на семейно спокойствие. Те се раждат незримо в душите на нейните дъщери, избухват бързо, подхранвани от условия на епохата и от вродени, фамилни духовни черти. Трябва да признаем, че до известна граница възпитателните похвати на Карavelова са подчертано демократични. Те се стремят преди всичко да създадат атмосфера на родов колективизъм, на семейна активност и на чувство за взаимна обвързаност, като предполагат израстването на личности с индивидуална инициативност и умение за социална ориентация. Много отрано Виола и Лора всмукват политическата атмосфера около дома, придобиват нагласа към общителност и самостоятелна преценка. Майката съзнателно стимулира у тях ранното изработване на гражданска позиция; което по-късно и независимо от нея ще се превърне в способност за морална еманципираност.

Системно и методично децата са възпитавани в дух на социализирана активност и колективистична приобщеност. Те са част от приятелската компания около дома, придружават възрастните в разходки и празнични забавления. Атмосферата на духовен живот и нравствена търпимост бързо развива тяхната естествена нагласа към усещане за индивидуална значимост и самопреценка, формира потребност за пълна интелектуално-емоционална реализация. Именно оттук започват проблемите в задружния дом на улица „Левски“, разкрива се големият мирогледен конфликт между Екатерина и нейните дъщери.

Когато прекрачим прага на техните семейни взаимоотношения, неизбежно се препадаме в един парадокс: добрият учител често не е добър възпитател на собствените си деца. Вкъщи му пречат точно онези качества, които навън са предпоставка за пълноценна професионална реализация. Свърхразвитото умение за един точно определен тип педагогическа практика спъва възможността за комуникативна преориентация; многократно осъщественият модел на възпитателна активност в училище неусетно закрънява

в настройка към педагогическа непогрешимост и в непроменливост на един твърдо изграден тип общуване между различните поколения.

Когато Екатерина записва в дневника: „О, Господи, целия си живот аз съм жертвувала най-съкровени мои желания“ (I, 106), изповедта ѝ звучи сякаш приповдигнато, но всъщност искрено и вярно. Цял живот тя усъвършенствува уменията да потиска своите импулсивни влечения и съкровени желания в името на безапелационни и нравствени закони, пред олтара на една обожествена представа за социално призвание. Години наред Каравелова изгражда с разум и воля своята личност, като убива всички трепети и копнения на душата, които пречат по пътя към крайната цел. Тя умее без стон да реже плътта на интимни пориви и само понякога болка, но не съжаление, избликва по страниците на дневниците. Дългият процес на себенадмогване, на волево самоотричане ѝ дава чувство за нравствен приоритет над обикновените, грешни хора. Неусетно в своите очи Екатерина добива правото да съди света и да изисква в замяна на своята жертва поне елементи на моралната сила, която сама притежава. Нейното светоусещане е затворено, ограничено в един твърдо изграден модел на духовен и обществен живот. Към друг тип светоусещане, към други възможни нравствени светове Екатерина няма усет и сетива. Тя възприема себе си като жрица на единствената възможна истина. С убеденост проповядва скрижалите на единствения морал. Да признае правотата на друг, различен нравствен закон за Екатерина е светотатство. Това би значело да признае илюзорността на своята саможертва, да превърне величието на античната трагедия в развлекателен водевил. Разумната логика тържествува в нейните възгледи за света. Тук слънцето винаги изгрява от изток и залязва на запад, нощта е тъмна, денят — светъл. Екатерина не ще допусне никога, че е възможно нейната умна и хубава Лора да ухажда Пейо Крачолов — „грозен, с дебели, синкави устни, жълтозелено лице“, даже „бялото в очите му беше жълто“ (I, 456).

В края на юли 1905 г. Лора се завръща от Франция, от католическия пансион. Нейната майка с горест възкликва: „Лолето днес ще си дойде! Дано, Боже, оправдае отчасти поне надеждите ми!“ (I, 132). В тези разсъждения очевидно няма място за еретичната мисъл, че ясната представа за „надеждите ми“ може да бъде различна от онези планове и стремежи, които крои всяко порасло дете за своя бъдещ живот. Възгледите на Каравелова за род и традиция изискват повторение на принципния мирогледен модел между различните поколения. Идеалното развитие тя възприема като движение в кръг. Родът е затворен пръстен, опазил традиционни морални и социални добродетели. Екатерина предварително знае как трябва да изглеждат децата на Каравелови, дълги години се е стремела да моделира характерите на своите дъщери във „вярна“ посока. Резултатното отклонение тя възприема не като закономерен израз на индивидуална психическа и мирогледна нагласа, а като личен неуспех, като собствено поражение. С неуспехите Екатерина никога не се е примирявала, твърдо убедена, че няма случай в живота, когато разумът и волята не могат да преодолеят хаоса на случайността. Нейният ясен, откровен, категоричен начин на мислене се самоопазва, като не допуска възможността да сгреша принципно, цялостно, съдбоносно. А когато дойдат „дни на сепване, на задълбочаване, на парливи разочарования“¹⁹, Екатерина намира опора в чувството за изпълнен дълг, за един живот, извървян с разум и съвест. Защото — „хубост, думи — до време; лъжовни алмази, блескави на слънце — сапунени мехури. . . На обширната световна трапеза призиваните са много, избраниците, уви, твърде малко.“²⁰

¹⁹ По-добре късно, отколкото никога. — АБВ, № 40 от 20. IV. 1924.

²⁰ Пак там.